

UOT 81

KƏMIYYƏT ELEMENTLİ ANTONİM FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

R.C.MÜRSƏLOV

Bakı Dövlət Universiteti

rizvan.murselov@yandex.ru

Antonimlər dilin əsas semantik kateqoriyalarından biri olub, müəyyən şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə öyrədilir. Antonim frazeologizmlər təbiət və cəmiyyətin inkişafı zamanı əmələ gələn ziddiyyətlərin dildə ifadəsi kimi formalaşmışdır. Belə ki, antonimlik frazeologizmlərdə sintaktik vahid kimi özünü göstərir. Antonim frazeologizmlərin ya birinci, ya ikinci, ya da hər iki tərəfi antonim olur. Antonimlər digər leksik kateqoriyalar kimi dilin qrammatik səviyyəsini özündə əks etdirir.

Açar sözlər: frazeologiya, antonimlər, kəmiyyət, məzmun, semantika, lingvistika, leksikologiya, qrammatika.

Dil vahidlərinin semantik əlaqələri və sistem daxili münasibətlərinin araşdırılmasının aspekti kimi, antonimlik problemi semantikanın ən mühüm problemlərindən biridir. Dilçilikdə antonimlik kifayət qədər tədqiq edilməmişdir, çünki antonimliyin tərfi, meyarları məsələsi hələ də həllini tapmamışdır. Frazeoloji antonimlərin araşdırılmasına həsr olunmuş xüsusi tədqiqatlara gəldikdə isə, bizə məlum olan ədəbiyyatlarda belə əsərlərə çox az rast gəlinir. Eləcə də bir neçə məqalə və tezislərdə frazeoloji antonimlər haqqında kiçik qeydlər, bir neçə frazeoloji lüğətdə (5) bəzi frazeoloji vahidlərin antonimlərinin qeyd olunması heç də frazeoloji antonimiyanın bütün cəhətlərini tam açmır. Halbuki frazeologiyada antonimiyanın araşdırılması, nəzəri cəhətdən, frazeoloji vahidlərin frazeologiyanın əsas anlayışları – frazeoloji vahidlərin sabitliyi, frazeologizmlərin **paradiqmatik** və **sintaqmatik** münasibətləri baxımından tədqiqini davam etdirməyə imkan verir.

Əməli baxımdan, antonimiyanın tədqiqi tədris prosesində dilin, xüsusən də frazeologiya kimi mürəkkəb bölmənin daha yaxşı öyrənilməsinə yardımçı olur.

Frazeoloji antonimlərin təhlili ayrılıqda götürülmüş frazeoloji vahidin struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini açır, bununla yanaşı, frazeologizmlərin antonimliyinə öyrənilməsi sinonimik münasibətlərin və frazeoloji vahidlərin variantlılığının mahiyyətinin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir .

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin sabitliyinin əsas növlərinə uyğun gələn funksiyalar aşağıdakılardır: 1) istifadə sabitliyi, yəni frazeologizmin fərdi törəmə deyil, dil vahidi olması; 2) struktur-semantik sabitlik – frazeoloji vahid semantik sabitliyin struktur-semantik modeli, yəni invariantlıq, tam və ya qismən yenidən dərk olunan məna əsasında yaradıla bilməz; 3) leksik sabitlik, yəni komponentlərin leksik invariant saxlanmaqla yalnız frazeoloji variantlılıq və ya struktur sinonimiya həddlərində dəyişdirilə bilməsi; 4) sintaktik sabitlik, yəni söz sırasının sabitliyi, onun normativ dəyişdirilməsinin yalnız variantlılıq, struktur sinonimiyası çərçivəsində mümkünlüyü. Bu göstəricilər qarşılıqlı əlaqəlidir və minimal sabitlik əmsalını yaradır.

A.V.Kunin frazeoloji vahidin tərifinə daxil etdiyi minimal sabitlik, frazeoloji vahidin yeganə olmasına əsaslanaraq, onun struktur-semantik modelləşdirilməsini istisna edir. Belə frazeoloji vahidlər qrammatik struktur eyniyyət təşkil etdiyi halda, semantikasına görə yaxın, ayrıca tərtib edilən, yəni sözlərdən ibarət yeni semantik deyimlər yaradan struktur-semantik model ola bilməz; **at first hand- at second hand** tipli komponentləri tam və ya qismən yenidən dərk edilən frazeoloji vahidlər tipik mənaya malik modelləşdirilmiş törəmələrdir (müq. et: at third hand, at fourth hand, etc).

Antonimik diferensiator və ya antonimliyin linqvistik meyarları baxımından antonimiya semantik əlaqənin növlərindən biridir və bu və ya digər sözlər, yaxud söz birləşmələrini qarşılaşdırarkən ilk növbədə onların mənasına, semantik aspektlərinə müraciət edirik. Semantik aspektin təməlinə mənaların antonimik sıranın sərhədlərini müəyyənləşdirən semantik ümumilik durur.

Antonimiya zamanı qarşılaşdırılan vahidlərin semantik aspektləri həm onları qarşılaşdırmağa imkan verən oxşarlığın, həm də belə vahidlər arasında bir-birini istisna edən və ya semantik qütbləşmiş münasibətlərin, yəni dil vahidləri arasında antonimiyanın mövcudluğundan danışmağa imkan verən fərqlərin olmasını nəzərdə tutur. Semantik qütbləşmiş münasibətlər onların predmet aidliyi xətti üzrə, mənaların denotativ komponentlə, konnotativ məna da nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

İlk dəfə antonimlərin semantik qütbləşmiş vahidlər kimi onların denotativ mənasına görə təqdimi aşağıdakı əsərdə verilmişdir (11).

Fikrimizcə, belə bir tərif frazeoloji vahidlərin antonimliyi nəzərdən keçirilərkən əsas kimi götürülə bilər.

Əsasını yenə də denotativ məna təşkil etsə də, İ.V.Arnoldun tədqiqatında antonimin başqa bir tərfi verilir (10, 241).

Semantik ümumilik olduğu halda, öz aralarında qütbləşmə münasibətlərlə əlaqəli frazeoloji vahidlər (semantik qütbləşmiş qarşılaşdırmalar) frazeoloji antonim adlandırılır. Təbii ki, belə tərif antonimliyin bütün rəngarəngliyini açmır, yalnız onun mahiyyətini təşkil edən ümumini təxmini şəkildə ehtiva edir. Məsələn, sözlərin və söz birləşmələrinin, atalar sözlərinin, məsələlərin antonimliyin mahiyyəti həm ümumi, həm də fərqli olanı özündə gizlədir ki, bunlar bu və ya digər dil vahidlərinin antonimliyinə xas olan müəyyən əla-

mətlərin fərqləndirilməsilə aşkarlanır.

Fikrimizcə, antonimiya və antonimiklik heç də eyni şey deyil. Sözlərin və ya söz birləşmələrinin diferensial əlamətləri məcmusunu antonimiklik adlandırmaq olardı. Antonimiyanın bir çox dil vahidləri üçün ümumi olan linqvistik hadisə kimi başa düşülməsi antonimikliyin əsas meyarları və ya əlamətlərinin fərqləndirilməsindən asılıdır.

Dilçilikdə antonimikliyin meyarlarının olmaması bu və ya digər vahidləri antonim saymağa imkan verən diferensial əlamətlərin seçilməsi vəzifəsini qarşıya qoyur. Frazeologizmlərin semantik qütbləşməsini səciyyələndirən diferensial əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün antonimik diferensiallaşdırıcı anlayışı daxil edilir.

Antonimik diferensiallaşdırıcı frazeoloji antonimlərin mənə fərqləndirici əlamətlərinin formal ifadəsidir. Mənə fərqləndirici əlamətlər frazeologizmlərin ayrı-ayrı mənalarının bir neçə leksikoqrafik mənbə üzrə təhlili və sonra kontekstdə yoxlanması nəticəsində üzə çıxarılmışdır.

Fikrimizcə, frazeologizmlərin mənasının izahına dair təqdim olunan nümunələr antonim frazeologizmlərin formal əlamətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Belə əlamətlər sırasına aşağıdakılar aid olacaqdır. Birincisi, belə izahın tərkibində iki ayrı sözlə ifadə edilən iki leksik antonimin və ya frazeologizm mənasını qoruyub saxlayan söz birləşməsinin olması. İkincisi, bir halda təsdiq, digər halda isə inkar bildirən iki söz və ya söz birləşməsi. Üçüncüsü, sinonimik frazeologizmlər, sərbəst söz birləşməsi, bir frazeologizmdə semantik baxımdan qütbləşmiş olan bir söz və ya digərində frazeologizm.

Bu əlamətlər ona görə formaldır ki, biz mənaların semantik qütbləşməsi barədə ya belə bir açıqlamanın tərkibindəki yalnız bir söz, ya bir sözlə işlədilmiş inkar-təsdiq, ya da bir halda frazeologizm, digər halda isə söz və ya sərbəst söz birləşməsi əsasında qərar verə bilərik.

Formallaşdırılmış əlamətlər özləri öz mənaları ilə frazeoloji antonimlərin mənasını tam əhatə etmir və onlara bərabər tutulmur. Sadəcə, onların mənə fərqləndirici əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üsulu qismində çıxış edir. Biz onu da iddia etməkdən uzağıq ki, belə bir üsul universaldır. Lakin fərqləndirilmiş əlamətləri sonradan kontekstdə təhlil vasitəsilə yoxlamaqla bu və ya digər frazeologizmi konkret dil materialı əsasında antonimlərə aid etmək mümkündür. Mənə fərqləndirici əlamətlər bu və ya digər frazeoloji antonimin antonimik diferensiyalaşdırıcısı olaraq, onları frazeoloji antonimik sıralarda birləşdirməyə imkan verəcəkdir. Öz növbəsində, frazeoloji antonimik sıralar aşağıdakı diferensial əlamətlərinə görə fərqlənir: 1) antonimik sıra üzvlərinin strukturuna görə; 2) antonimik sıra üzvlərinin sayına görə; 3) antonimik sıra üzvləri arasında daxili əlaqələrə görə.

Frazeoloji materialların təhlilindən görüldüyü kimi, qarşılaşdırılan frazeoloji vahidlər leksik baxımdan müxtəlif strukturlu ola bilər (for example: **play first fiddle - play second fiddle**).

Sözlər kimi, frazeoloji vahidlər də bəzi hallarda bir neçə antonimə malik

ola bilər. Semantik çalar söz və frazeologizmlərin mənasını xarakterizə edən vasitə kimi mövcuddur və fərqləndirmə funksiyasını yerinə yetirir. Antonim söz və antonim frazeologizm fərqli mənə çalarlarına malik ola bilər. Bununla əlaqədar, hansısa halda bir-birilə antonim olan sözlər başqa hallarda antonim olmaya da bilər.

Sözlərin və frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığını ona gətirib çıxarır ki, mənələrdən hər biri özəl statusa malik ola bilər, yaxud bəzi mənələrin, ümumiyyətlə, antonimi olmur.

Antonim sözlərin və antonim frazeologizmlərin strukturu və leksik tərkibi haqda onu deyə bilərik ki, antonim sözlər morfemlərdən və ya əsaslardan ibarət olaraq, bütöv tərtibə malik törəmələrdir.

Antonim frazeologizmlər sözlərdən ibarətdir və ayrıca tərtib edilmiş törəmələrdir. Antonim sözlər kökdən ibarət olan və şəkilçili ola bilər. Kök və şəkilçili antonimlər dildəki sözyaratma modelləri üzrə yaranır, deməli, antonim sözlər strukturuna görə müxtəlif köklü və eyniköklü ola bilər.

Frazeoloji vahidlər üçün, ümumiyyətlə, sabitlik deyil, frazeoloji səviyyədə sabitlik – söz komponentlərinin qanunauyğun asılılığı və struktur-semantik modelləşdirmənin olmaması səciyyəvidir.

S.S.Qorelikin tədqiqatına əsaslanaraq xatırladaq ki, sərbəst söz birləşməsi modeli həmin sözün uyğunlaşmasının ümumi ifadəsidir: verilən mənada söz və ya müəyyən mənalar kompleksində sözlər potensial şəkildə ona «semantik yayılma» üçün qoşula bilər. Bu birləşmələrin modelləşdirilmiş kimi qəbul edilməsi üçün orada özək sözü tapmaq lazımdır. Bu, mənası dəyişən uzlaşmalarda ona bir sıra başqa sözlər əlavə olunmaqla gerçəkləşdirilən sözdür (9, 204).

Bir-birinə münasibətdə belə bir çox törəmələr struktur-semantik cəhətdən də ayrılıqda götürülən qarşılaşdırmalardır. Strukturun təkliyi antonimik qarşılaşdırmanın təkliyini müəyyənləşdirir. Belə təzadlı mənələrin yaradılması üçün yalnız antonim sözlərdən deyil, söz birləşmələrindən də istifadə edilir.

Antonim söz-frazeologizmlərdən mətndə istifadə aşağıdakı qaydada aparılır.

V.N.Komissarov antonim sözlər üçün birgə istifadənin 5 mətn tipini müəyyənləşdirmişdir.

Kontekst 1 – tipi ümumilik mənası ilə səciyyələnir – hər şey a və ya B.

Kontekst 2 – tipi birbaşa qarşılaşdırma mənası ilə səciyyələndirilir – A – a deyil, əksinə, B-dir.

Kontekst 3 – tipi alternativlik mənası ilə səciyyələnir – A və ya B.

Kontekst 4 – tipi təzadlı fonun olması ilə səciyyələnir – A B-dir, B isə, əksinə, Q-dir.

Kontekst 5 – tipi sadə birgə istifadənin mövcudluğu ilə səciyyələnir və dəqiq ifadə olunmuş struktur formulu yoxdur.

Müəllif antonim sözlərin mətn təhlilinin yeni metodunu irəli sürür ki, burada söz öz antonimi ilə birlikdə və ona bilavasitə qarşı qoyulmaqla işlədilir. Belə mütəmadi işlənmə əsas götürülür (7, 6,7,8,9).

Sözün antonimlərə aidliyinin linqvistik göstəricisi aşağıdakı kimidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün öz antonimi ilə «birlikdə» mətnə işlədilməsi mümkün, lakin heç də mütləq hadisə deyil.

Frazeologiyada antonimliyin bəzi xüsusiyyətləri haqda onu qeyd edə bilərik ki, antonimiya semantika hadisəsidir. Lakin diqqət yetirdikdə məlum olur ki, qarşılaşdırılan vahidlərin strukturlarının xarakteri antonimik semantik əlaqələrə biganə qalmır. Semantik baxımdan, onlar yeni mənalar, məna çarları qazana, köhnələrini itirə bilər. Onların məna xətti ilə əlaqələri bir neçə vahidlə baş tuta, sinonimik və antonimik münasibət xarakterinə malik ola bilər. Struktur baxımından isə onların tamamilə müxtəlif komponentlərdən ibarət olması mümkündür. Həm də bu zaman bir frazeologizmdə onların sayı az, digərində çox ola bilər. Bəziləri komponentlərin fərqli asılılığı ilə frazeoloji variantlara malik olur, bəziləri isə olmurdu. Üslubi baxımdan, biri neytral və ya kitab üslubuna, digəri isə poetik üsluba və ya loru-danışıq dilinə aid ola bilər. Ekspressiv-emosional çaların müxtəlif olması da mümkün idi: birində nifrət, digərində istehza, etinasızlıq çaları yer ala bilər.

Frazeologiyada antonimik əlaqələrin yayılması. Artıq qeyd edildiyi kimi, antonimik əlaqələr elə frazeoloji vahid – söz birləşmələrinə xasdır ki, onların mənası anlayışların məntiqi qarşılaşdırmasını nəzərdə tutur. **At the eleventh hour - son anda** frazeoloji birləşməsinin mənası bura aiddir.

İngilis dilində mənası qarşılaşdırma, tutuşdurma nəzərdə tutan frazeoloji vahidlərin antonimik frazeoloji vahidi olmaya da bilər. Belə hallarda, qarşılaşdırma mənasına görə frazeoloji vahidə antonim olan sözlə və ya sərbəst söz birləşməsi ilə ifadə edilə bilər. Bundan başqa, bunu antonimik münasibətlərin dəyişkən olması ilə də izah etmək olar. Yəni onlar əvvəl olmadığı yerdə meydana çıxa, yaxud varlığının müəyyən məqamında dağıla bilər. Hazırda hansısa frazeologizmin qarşılaşdırıla bilmədiyini tam bir sıra frazeoloji vahid göstərmək olar ki, məntiqi baxımdan, onların antoniminin meydana çıxmasını təxmin etmək mümkündür.

Frazeoloji vahidlərin onların leksik-qrammatik dərəcəsinə müvafiq antonimlərinin sayı eyni deyil. Ən çox sayda frazeoloji antonimə feili frazeoloji vahidlər arasında rast gəlinir. Substantiv, adyektiv və adverbiallar arasında isə onların sayı, təxminən eynidir. Müasir ingilis dilindən aşağıda təqdim olunan frazeoloji antonimik sıralar da buna dəlalət edir.

1) make a good first at (of) something (make a good attempt at) – make a poor fist at something (make a bad attempt at);

2) be in twenty two minds (hesitate) - know one's own mind not to hesitate;

3) as like as two peas(exactly alike) - as like as chalk and cheeis (quite different, not alike)

4) on the spur of the moment(without previous intention or preparation) - on second thoughts(opinions formed after reconsideration);

Antonimlər əks qütblərdə duran məfhumların leksik ifadə vasitələridir.

Belə ki, müqayisə və qarşılaşdırma zamanı müəyyən edilən obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri, əksmənalı anlayışlar silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsi ilə təyin edilir.

Antonimlik dilin əsas semantik kateqoriyalarından biri olub, bir çox sahələrlə əlaqədar, müəyyən şəkildə bir-biri ilə vəhdətdə öyrənilir. Bu sahələrə dilçilik semiotik, həm də məntiqi və ümumfəlsəfi kateqoriyalar aiddir. Bu zaman antonimlik geniş mənada anlaşılır və bu anlaşma əksliklərin müxtəlif tiplərinin səviyyəsini müəyyən etməyə şərait yaradır.

Antonimlik birbaşa insan idrakının ümumi qanunauyğunluqları ilə təyin olunduğuna görə bu məntiqi problem hesab edildiyi kimi həm də birbaşa dilçiliyə də aiddir. Buna əsas səbəb kimi əksliklərin konkret dil sistemində icra olunmasıdır. Məhz bu xarakterik xüsusiyyətlərinə görə antonimlik idrakın ifadə vasitəsi kimi çıxış edərək, müxtəlif, mürəkkəb ziddiyyətli anlayışların, hadisə, keyfiyyət, əlamət, səciyyə, əlaqə və münasibətlərin mahiyyətini açmağa imkan verir.

Antonimlər yalnız leksik vahidlərin əksliyinə əsaslanır, leksikanın sistem səciyyə daşımalarını təmin edir, leksikanın semantik təsnifdə əsas koordinatlarından birinə qoşula bilir. Nİtq fəaliyyətinin vahidlərindən biri sayılan sözdə dil sisteminin müxtəlif səviyyəsində bu elementləri sintez edir. Məna daşıyıcısı olan leksik vahidlərdən antonimlər qrupuna düşən anlayışlar eyni mahiyyətin qarşılaşdırılması ilə bir-birini şərtləndirir, izah edir və dilin leksik-sematik sistemində özünəməxsus bir yer tutur (4, 84).

Antonim frazeologizmlərin digər xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də, təbiət və cəmiyyətin inkişafı zamanı əmələ gələn ziddiyyətli cəhətlərin dildə ifadəsi kimi formalaşmasıdır. Bundan başqa frazeologizmlərin antonimliyi sözlərin antonimliyindən fərqli olaraq sintaktikdir. Sözlərin antonimliyi isə leksikdir. Digər sözlərlə ifadə etsək, antonimlik frazeologizmlərdə sintaktik vahid kimi özünü göstərir. Amma burada müəyyən istisnalar da var. Belə ki, frazeologizmlərin heç də hamısı deyil, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olan frazeologizmlər antonimlik yaradır. Məzmun əks mənalılıq, struktur-qrammatik forma kimi çıxış edən sabit birləşmələr antonim cərgə əmələ gətirir. Antonim frazeologizmlərin antonim sözlərə oxşar əlamətlərindən ən əsası onların antonim sözlər kimi varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini ifadə etməsidir.

Frazeologizmlərin antonimliyindən danışarkən onların əks mənalılığını bir sintaktik modeldə işlədilməsini və bir leksik əhatəyə, (distribusiyaya) malik olmasını əsas götürmək lazımdır. Qarşı-qarşı qoymaq üçün əks mənalı olan, sintaktik modeldə işlədilən, eyni leksik əhatədə birləşən, bir distribusiyalı frazeologizmlərə antonim frazeologizmlər deyilir.

Frazeologizmlərdə antonimlik müxtəlif şəkildə bir frazeologizmin komponentləri digər frazeologizmin komponentləri ilə tam, ya da natamam antonimlik təşkil edir. Antonim frazeologizmlərin ya birinci, ya ikinci, ya da hər iki tərəfi antonim olur (2, 383).

Antonim frazeologizmlər 3 qrupa bölünür.

- Birinci komponentləri antonim, ikinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər; **çox əl aşda, az əl işdə. Çox əyilmə basarlar, çox dikəlmə asarlar.**
- İkinci tərəfləri antonim, birinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər; **aclıq bir il gedər, töhmət min il**
- Hər iki komponenti antonim olan frazeologizmlər: **Bir ayağı burda, bir ayağı gorda**

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, antonimlər nitq hissələrində ayrı-ayrı məzmun və mənaya malikdirlər. Xüsusən kəmiyyət elementli frazeoloji vahidlərə daha çox saylarda və fellərdə təsadüf olunur. Misal üçün saylarda: **səksən, doxsan, bir gün varsan bir gün yoxsan; Evdə birim ölüncə, çöldə minim ölsün; Çox əl aşda, az əl işdə; On iki İmama yalvarınca bir Allaha yalvar; Min qapıda duz dadan, bir qapıda bənd almaz; Bir ağaca çıxıb, min bir budaq silkələyir.**

Fellərdə antonimlik:

Çox əyilmə basarlar, çox dikəlmə asarlar.

Bir əli ilə verir, o biri əli ilə alır.

Biri ölməsə, biri dirilməz.

Zərfliklərdə antonimlik

Bir daş altda, bir daş üstdə

Aclıq bir il gedər, töhmət min il

Bir ayağı burda, bir ayağı gorda

Bəzən frazeoloji vahidlərdə antonimlik metonimik səciyyə daşıyır. Yəni onlarda köçürülmə xüsusiyyəti güclüdür. Amma burada da bir sözün məcazlaşması nəticəsində məcazi mənə alınır.

Məs.: Boşdan bir çıxar, bərkədən iki

Bu cümlədə boş əliaçıqlıq mənasında, bərk-xəsis mənasında məcazlaşdığından aralarında təzad yaranmışdır (4, 90).

Azərbaycan dilində işlənən digər antonim frazeoloji birləşmələrə nəzər salaq.

- **Dost min isə azdır, düşmən min isə çox**
- **Azı bilməyən, çoxu da bilməz.**
- **Yüz manatın olunca, yüz dostun olsun.**
- **Arifə bir işarə, nadana bir kötək.**

Hər hansı söz və söz birləşmələrini müqayisə etdikdə ilk olaraq ön plana onların mənası, semantik cəhəti çəkilir. İngilis dilində kəmiyyət elementi antonimlərə çox az hallarda rast gəlinir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda antonimlərin mövcudluğu qədim zamanlardan bu günümüzə qədər olmuş və hal-hazırda da davam etməkdədir. Antonim daha çox atalar sözləri və zərb-məsəllərin tərkib hissəsi olaraq, frazeoloji vahidlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır: məs.: **çox yemək adamı az yeməkdən də qoyar, biri ölməsə, biri dirilməz** və s.

Antonimlər də digər leksik kateqoriyalar kimi, dilin qrammatik səviyyəsinə özündə əks etdirir. Bu zaman frazeoloji birləşmələrdə antonimliyi əsasən ya isim, ya fel, ya da hər ikisi bir yerdə təşkil edir. Rəngarəngliyi ilə seçilən frazeoloji antonimlərin yaranmasında onu təşkil edən sözlərin yeni məna və funksiyalarda işlədilməsi əsas rol oynayır. Bu baxımdan konkret antonimlərlə yanaşı, məcazi və çoxmənalı sözlər əsasında yaranmış nisbi antonimlərdən bədii ədəbiyyatda istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bu barədə V.Quliyeva özünün yazdığı (8, 75) antonimlərin problemləri ilə bağlı əsərində belə qeyd edir: “Bir qrup zidd anlayışlı sözlər tam mənada antonim olmasa da, onları antonimlər sırasına daxil etmək mümkündür”.

Hər hansı keyfiyyət və ya hərəkət inkarlıq şəkilçisi vasitəsilə qarşılaşdırmaqla antonimlər düzəlir. Antonimlər üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən olan təyinedicilik və qiymətvericilik xüsusiyyəti həm komponentlərin təyini söz birləşmələri modelində olması, həm də abstrakt sözlərin üstünlüyündədir. Antonim ifadələrdə adətən antonim sözlər təkrarən işlənərsə burada üslubi effekt daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Bədii ədəbiyyatda təzad, kontrast (ziddiyyət) yaratmaq üçün antonimlərə çox tez-tez müraciət olunur. Yazıçı hər hansı bir hadisəni, tipi, əks, zidd planda vermək, qabarıq şəkildə təsvir etmək üçün antonimlərdən istifadə etməli olur. “Əgər şair dilin zəngin, mənalı və vaxtilə xalq tərəfindən yaradılmış hikmətli sözləri tapıb yerində qarşılaşdırma bilirsə, yaratdığı təzad qüvvətli və təsirli olur” (3, 210).

Bundan başqa antonim frazeoloji birləşmələr (ifadələr) təkcə ziddiyyətli məqamları deyil, həmçinin həyat həqiqətlərini, insan psixologiyasını və arzu-istəyini göstərmək üçün yazıçıların, dilşünasların əsərlərində əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Çünki yazarlar ilk növbədə öz fikirlərini tam, dolğun səviyyədə çatdırmaq üçün hər zaman həyat hadisələrini, həqiqətləri qarşılaşdırma yolu ilə tərənnüm etməyə üstünlük verirlər. Bu barədə Əli İldırımoglundun əsərlərinə müraciət etməyimiz sıradan bir məsələ deyil. Görkəmli ədəbiyyatçı öz əsərlərində, demək olar ki, frazeoloji vahidlərin bir çox növlərindən istifadə etmiş və əsərlərini (sinonimlik, antonimlik, məcazilik və s.) belə frazeoloji vahidlərlə zənginləşdirərək geniş oxucu rəğbətini qazanmışdır.

Antonim ifadələrdə antonim sözlər təkrar işlənərsə, üslubi effekt daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Ə.İldırımoglundun əsərlərindən seçdiyimiz misallarda antonim sözlərin sintaktik təkrarı fikrin əsas xəttini təşkil etməklə yanaşı, bədii dilin poetik göstəricisi kimi də onu fərqləndirir. Antonim ifadələr müxtəlif şəkildə təkrar edilməklə, sözün məna yükünü, əsərin qayəsini, yazıçı tərəfindən oxucusuna emosional tərzdə, özünəməxsus çalarlıqla çatdırılır.

Yazıçı Əli İldırımoglu “Telepat” əsərində, demək olar ki, əvvəldən axıra qədər antonim frazeoloji ifadələrdən istifadə etmişdir. Bu da əsərin daha oxunaqlı, daha cəlbedici formada oxucuya çatdırılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

“Hər bir bədii əsərin dili təhlil edilərkən, dövrün siyasi ictimai mühiti və

ədəbi dilin leksik qrammatik normaları nəzərə alınmalıdır. Çünki, hər bir yazıçı öz əsərində ədəbi dilin mənzərəsini əks etdirir” (6, 328).

Azərbaycan dilçiliyində antonim frazeoloji vahidlər frazeoloji antonim kimi tədqiq olunmayıb. Antonim frazeoloji vahidlər antonim leksik vahidlər kimi bir-birinə zidd olan ifadələrdir. Antonim frazeologizmlərin semantik-qrammatik və struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə, frazeoloji sintaktik antonimlik kimi çıxış edir.

Amma antonimlik frazeologizimlərdə, leksik vahidlərdən fərqli olaraq çox dar məhduddadır. Belə vahidlər çox vaxt bir cümlə tərkibində mənanı açıqlayır və yaxud ardбаard gələn cümlələrdə hadisələrin gedişindən asılı olaraq əlaqə yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn: **Ürəyi çox açılmaq (sevinmək)-ürəyi çox xarab olmaq(ürəyi dağlanmaq)**

Bir daş altda, bir daş üstə-gizli saxlanılan sirr

Misallardan da göründüyü kimi bir çox frazeoloji antonim qrupların əmələ gəlməsində leksik vahidlərin antonimliyi çox böyük rol oynayır. Bu zaman antonimlərin frazeologizimlərdə təyinatında onun məna növlərinin qruplaşması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli İldırımoglu:Seçilmiş əsərləri (I-XII cild) Bakı: Elm və Təhsil, 2017.
2. Həsənov H. Müasir Az. Dilinin leksikası. Bakı, 2005, 383 s.
3. Məhərrəmov R.C. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006, 323 s.
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəllərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980, 107 s.
5. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1967. Изд. 3-е.
- 6.Виноградов В.В. История русского литературного языка. М., 1973, 328 с.
7. Комиссаров В.Н. Словарь антонимов современного английского языка. М., 1964, Введение, с. 6,7,8,9.
- 8.Кулиева В.Н. Проблемы антонимов. “Ученые записки”. Т.9. М., 1966, 101с.
9. Горелик Ц.С. Некоторые вопросы теории словосочетаний/ Материалы адекватных словосочетаний английского языка/ Исследования по английской лексикологии. Изд. Мону им. Ленина. 1961, 204 с.
10. Arnold W. The English Words. М.: Просвещение, 1966, 241 s.
11. Ginsburg S., Khidekel S.S., Knyazeva G.Y., Sankin A.A. A Course in Modern English Lexicology. М.: Higher School Publishing House, 1968.

КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ АНТОНИМОВ

Р.Дж.МУРСАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Антонимы, являясь одной из основных семантических категорий языка преподаются определённым образом во взаимосвязи. Антонимические фразеологизмы сформировались как результат выражения столкновений в языке в период развития природы и общества. Тем самым антонимия проявляется в фразеологизмах как синтаксическая

единица. В антонимических фразеологизмах антоним присутствует и в первой, и во второй, и в обеих частях фразеологизма. Антонимы наряду с другими категориями языка отражают его грамматический уровень.

Ключевые слова: фразеология, антонимия, количества, сущность, семантика, лингвистика, лексикология, грамматика.

ANTONYMIC PHRASEOLOGICAL UNITS WITH QUANTITATIVE ELEMENTS

R.J.MURSALOV

SUMMARY

Antonyms being one of the main semantic categories of the language are thought inter-creatively in a certain way. Antonymic phraseological units were formed as a result of expressing clashes in the language during the period of the development of the nature and the society. That is, antonyms manifest as syntactic units in phraseological units. Antonyms can be the first, the second or both parts of a phraseological unit in antonymic phraseology. Antonyms along with other categories of language reflect its grammatical level.

Key words: phraseology, antonyms, quantitatives, content, semantics, linguistics, lexicology, grammar.